

Irak Sâbiûlerine Dair Bir Asayiş Dosyası

(1873-1898)

Selda GÜNER

Hacettepe Üniversitesi

GÜNER, Selda, *Irak Sâbiûlerine Dair Bir Asayiş Dosyası (1873-1898)*, CTAD, Yıl 9, Sayı 18 (Güz 2013), s. 3-28.

“John Baptist’in Müridleri / Sabaeans” başlığı ile 1873-1898 yıllarını kapsayan İngiliz Konsolosluk yazışmaları (FO/602/39), Basra’daki İngiliz siyasi temsilcisi aracılığıyla Sûku’ş-Şuyûh bölgesi Sâbiûleri’nin inançları sebebiyle iyi muamele görmediklerini ve Britanya himâyesine girme isteklerini detaylı bir biçimde anlatan 69 varaktan mürekkep bir dosyadır. 19. Yüzyıl itibariyle Britanya’nın Irak’taki siyasi ve iktisadi varlığı dikkate alınacak olursa, mezkûr yazışmalar, okuyucuya Sultan II. Abdülhamid döneminde (1876-1908) Irak topraklarındaki Sâbiû cemaatinin, kabilelerin ve bölgedeki Osmanlı mevcudiyetinin hâlini Britanyalı memurlar gözûyle sunmaktadır.

İngiliz temsilcisi Earl Granville’in Sâbiû şeyhine ve bölgedeki İngiliz temsilcilerine yazdığı mektuplar, Kraliyet ailesinin “sıkıntı çekmekte olan” Sâbiû cemaatine bir sempati duyduğunu göstermektedir. Yaşadıkları sıkıntılar sebebiyle Sâbiûlerin Britanya himayesine girme isteğinin nasıl neticelendiği bir problematik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunların yanı sıra, İstanbul ve Irak’taki temsilcilikleri vasıtasıyla cemaatin problemlerinin takipçisi olan Britanya’nın, meseleye doğrudan bir müdahalede bulunmak yerine, “temkinli” davranarak, Osmanlı Devleti iradesine bırakması, dönemin Osmanlı-İngiliz ilişkilerine dair bilgi de vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Sâbiû, Sûku’ş-Şuyûh, Müntefik, Basra, Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere.

GÜNER, Selda, *A Public Order File About Iraçî Sabaeans (1874-1896)*, CTAD, Year 9, Issue 18 (Fall 2013), p. 3-28.

British Consular reports covering the period 1873-1898 with the title "Followers of John Baptist / Sabaeans" (FO/602/39) contain correspondence that describe in detail through the British political representative in Basra that Sabaeans were subjected to ill-treatment because of their belief and their demands for British protection. This correspondence, also, explains the status of the Sabaeans community, the tribes, and the Ottoman presence in Iraq during the Hamidian era (1876-1908) to the reader through the perspective of British officers.

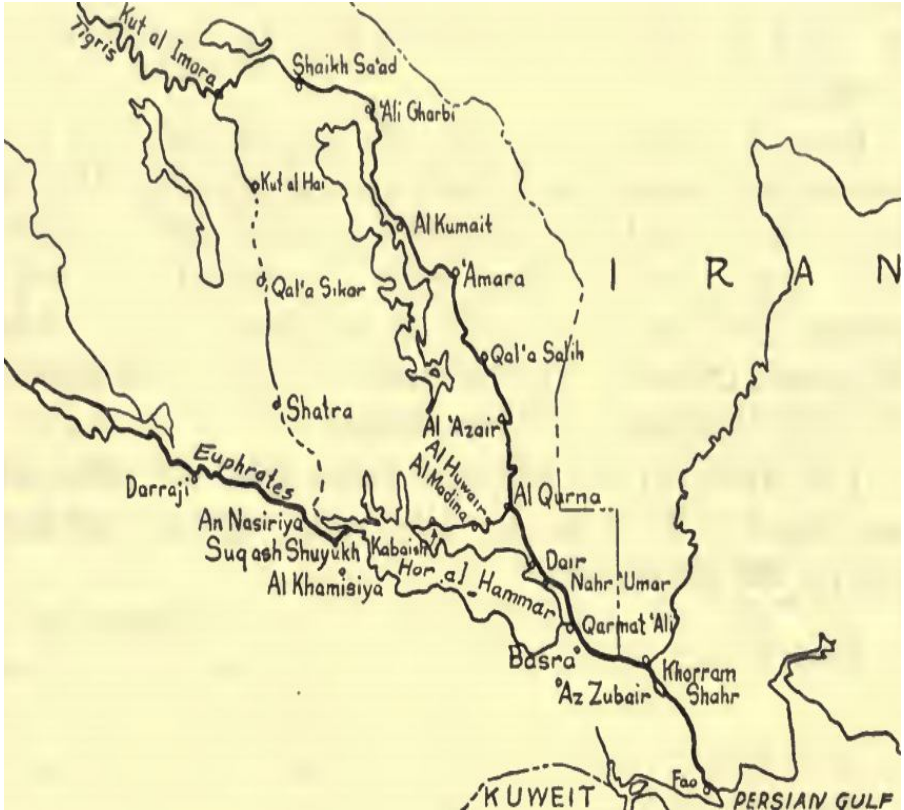
Undoubtedly, The British representative Earl Granville's letters to the Shaykh of the Saboceans and British consuls in the region denote that Her Majesty sympathized with the Sabaeans community in trouble. It appears to be problematic how the request of Sabaeans about British protection was concluded. However, Britain did not intervene directly in the issue and acted "cautiously". This also provides information on Anglo-Ottoman relations in the period.

Keywords: Sabaeans, Suq al-Şuyukh, Muntafiq, Basra, Ottoman Empire, England.

Giriş

Osmanlı Güney Irak'ında, Müntefik Sancağı'nın Sûku's-Şuyûh kazasında, Şeyh Yahya'nın cemaatinden beş kızın civardaki Araplar tarafından kaçırıldığı iddiası, 1875 senesinde Basra'daki İngiliz Konsolosluğu'na bildirilir. İddiaya göre; kızlar kaçırılmakla kalmamış, zorla Müslümanlaştırılmış ve isimleri değiştirilmişti. Şeyh Yahya, bu hadise üzerine Kraliçe Victoria'dan "yüksek himaye" talep eden bir istida kaleme aldı. Dört sene sonra 1879'da, bu kez Basra'daki İngiliz Konsolosu, iki gümüş ustasının iş için gittikleri Amara'dan, memleketleri Sûku's-Şuyûh'a dönerken, öldürdükleri bilgisini Bağdat'taki meslektaşına haber verdi. Gümüşçülerin mensup olduğu topluluk, bu cinayetten yörenin güçlü Arap şeyhlerinden birini sorumlu tutmuş ve gene Majestelerinin konsolosuna başvurup, Türk yetkililerin meseleyi yeteri kadar soruşturmadıklarından bahisle, İngilizlerin tetkik etmesini istemişlerdi. Belgelere geçmiş son 'mü'essif hadise' ise 1895 yılında, Kurna yakınlarındaki Medine'de, Osmanlı aleyhtarını çıkaran isyan neticesinde, Şeyh Sa'han'ın, Türk yetkililerce isyana iştirak ettiği gerekçesiyle tevkif edilmesiydi. Bu üç hadisede de, yani kaçırılan kızlar, öldürülen gümüş ustaları, İngiltere'den himaye isteyen Şeyh Yahya ve tutuklanan Şeyh Sa'han, Kuran'da kendilerinden *ehl-i kitap* olarak bahsedilen Irak Sâbiülerinin üyeleri ve önderleriydi. Bu çalışma; kaçırma, cinayet, isyan vb. hadiselerin Basra vilayetinin, sayıları ancak 260 hane olarak tahmin edilen Sâbiülerle meskûn yerlerinin 19. yüzyılın son çeyreğinde daha geniş bir okumasını/yorumlamasını vaat etmektedir. Bunun için ilk sorumuz, Sâbiüler kimlerdir, nerede ve nasıl yaşamaktadırlar ve inanç repertuarları nelerdir olacaktır. Bu sorunun cevabı, Sâbiülerle ilgili literatürden sağlanmıştır. İkinci

sorumuz, Sâbîleri kuşatan ve Sâbîlerin de içinde bulunduğu Basra vilayeti Arap ahalisinin Tanzimat praxisinden nasıl etkilendikleridir. Irak, Tanzimat'ın merkeziyetçi tatbikatına maruz kalmıştı. Zira Midhat Paşa, muktedir bir ıslahatçı vali olmağını Tuna vilayetinde ispatladıktan sonra, 1869-1872 yılları arasında Bağdat valiliğinde bulunmuş, göçebe aşiretleri yerleşikliğe geçirmek, araziye tapulandırmak ve böylelikle ticarî tarımı artırmak ve İngilizlerle rekabet adına Fırat ve Dicle nehirlerinde vapur gezdirmek gibi kayda değer hamlelerde bulunmuştu. Dolayısıyla Sâbî kızların kaçırılmasından bahsedildiği 1873 yılında Midhat Paşa görevden ayrılmış olsa da onun politikalarının etkisinin sürmüş olması iktiza eder. Bu bilgi ışığında cevabını aramamız gereken soru şu olmaktadır: Midhat Paşa'nın Tanzimat'ı Irak'ta kuvveden fiile geçirme girişimleri ne suretle civardaki Arap aşiretlerinin Sâbîler üzerine 'tecavüz'ünü mümkün kılmıştır? Son sorunun muhatabı ise, Sâbîlerin sürekli kapısını çaldıkları Konsoloshane, yani Basra'da temsil edildiği haliyle Britanya hükümetidir. Britanya niçin ve ne zamandır Basra'dadır? Ve Sâbî şikâyetlerine karşı nasıl bir yol izlemiştir? Başka türlü sormak gerekirse Sâbîler ne sebeple, halife-sultan II. Abdülhamit dururken, Britanya konsolosunu halâskâr olarak görmüşlerdir?

Bkz. Henry Field, *The Anthropology of Iraq* (Chicago: Field Museum Press, 1949), s. 236.

Bir Dinî Cemaat Olarak Sâbiiler

“Şüphesiz (bütüin) iman edenlerle, Yahudiler, Hristiyanlar ve Sâbiilerden Allah’a ve ahret gününe inanıp da sâlih ‘amel işleyenler var ya, artık onların mükâfâtı Rableri katındadır. Onlar için hiçbir korku yoktur, onlar üzüntü de çekmeyeceklerdir”.¹

Şüphe yok ki (bütüin) iman edenlerle, Yahudiler, Sâbiiler ve Hristiyanlardan kim Allah’a ve ahret gününe inanıp da sâlih amel işlemiş (ve böyle ölmüş)se, artık onlara hiçbir korku yoktur ve onlar (hiçbir şeye) üzülmeyecek (ve cennete girecek)lerdir”.²

Ortadoğu’da *Gnostik* geleneğin günümüzdeki son temsilcileri olan Sâbiiler (subbâ, subbî), literatürde Al-Sâbi’a (الصائبه) ismiyle tanınmaktadır. Sâbiiler, bugün Güney Irak’ta, Fırat ve Dicle kıyıları boyunca yer alan yerleşim merkezlerinde ve Fırat ile Dicle’nin birleştiği bataklık alanda yer alan kasaba ve köylerde yaşayan bir topluluktur.³ Sâbiilerin tarihiyle ilgili olarak bilinenler oldukça sınırlıdır. MS. 1. Yüzyılda, Filistin-Ürdün bölgesinden Parthlıların himayesinde Medye bölgesine (Musul) göç ettikleri ve bundan sonra da gruplar halinde Güney Mezopotamya’ya yerleştikleri bilinmektedir.⁴

Sâbiiler (subbâ, subbî), bir birinden farklı iki dinî inancı işaret etmektedir. Birincisi *Mandeiler* veya *Subbaler* olarak bilinen, Yahya Yahudi-Hristiyan (vaftizci Yahya Hristiyanları) cemaatidir. İkincisi, Harran Sâbiileridir. Ancak bu çalışmanın konusu Irak Sâbiileri, yani Mandeileridir. Diğer taraftan Kur’an’da, Yahudi ve Hristiyanlar arasında “kitap ehli”, yani kendilerine peygamber gönderilmiş ve vahye dayalı kitaba sahip topluluk olarak anlatılan Sâbiiler, *Mandeiler*dir. Bu kelime; *Mandence*’deki “batırmak, daldırmak” kökünden türemiştir ve “vaftiz edenler, daldırmak suretiyle vaftiz işini yapanlar” anlamına gelen *sabaa* kelimesinden gelmektedir.⁵

¹ Bkz. *Kur’an* 2:62.

² Bkz. *Kur’an* 5:69.

³ Bkz. Ebu’r-Reyhân Muhammed El-Birûnî, *The Chronology of Ancient Nations*, Ed. ve Çev. C. E. Sachau, London 1879, s. 188, 314. Ayrıca bkz. Jennifer Hart, “The Mandaeans, a People of the Book? An Examination of the Influence of Islam on the Development of Mandaean literature”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana: Indiana University, 2010), s. 2-3.

⁴ Şinasi Gündüz, *Son Gnostikler Sâbiiler İnanç Esasları ve İbadetleri*, Vadi Yayınları, İstanbul, 1999, s. 29-30, 75.

⁵ Bkz. B. Carra De Vaux, “Sâbiiler”, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1967, C.10, s. 9-10; Şinasi Gündüz, “Sâbiilik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2008, C. 35, s. 341. Diğer taraftan Sâbiiler, kendilerini *Mandaye* ve *Nasuraye* isimleriyle adlandırmışlar, cemaat üyeleri için *Mandaye* (Mandenler, bilenler), cemaat içinde bilgi ve otoritesiyle önde gelen kimselere; kanaat önderlerine de *Nasuraye* (Nasuralar, doğru inancı koruyup gözetenler) isimlerini vermişlerdir. Bkz. Şinasi Gündüz, “Sâbiilik”, s. 341-342.

Mandaencilik'in iki ana kitabı, *Ginça* (hazine) ve *Kolastra* (öz)dir. Bunlar cemaate mahsus mitleri, yaratılış öykülerini, terennüm edilen ilâhileri ve tatbik edilecek tören yöntemlerini kapsar. Daha popüler olan bir diğer Mandaen kitabı da, daha sonra ortaya konan “Yahya'nın Kitabı”dır ve Vaftizci Yahya'nın hayatını anlatmaktadır.⁶

Sâbî inancına göre; kişiyi kurtuluşa ulaştıran asıl yol, ilâhî bilgiyi (Manda ya da Gnosis) elde etmektir. İbadetler olmadan kişinin ilahî bilgiye ulaşması mümkün değildir. Bu sebeple, Sâbîlerin hayatı dinî kurullarla disipline edilmiştir.⁷ Kurtuluşa ermek, bir ritüeli, vaftizi gerekli kılar. Bu tören, bir akarsuya dal/dırma şeklinde olur. Ruhun yükselmesini güven altına almak için vaftiz, ölmek üzere olanlara, hatta ölümlere bile uygulanır. Bu vaftiz töreni, çok yakın akrabalar içinde olur. Diğer taraftan Sâbîler, iyilik ve kötülük dikotomisini esas alan kozmolojilerine paralel olarak, temizlik ve kirlilik kavramlarına da sahiptirler. Bu sebeple temizliğin ve aydınlığın sembolü olan beyaz rengi, ilke alırlar, bütün giysilerin beyaz olması zorunluluğu vardır.⁸

1639'da Irak'ın Müslümanlar tarafından alınmasıyla, Sâbîlerin dinî lideri Anuş bar Dança, Müslümanlarla *şimmi*lik anlaşması yaparak, Irak'ta yeni kurulan İslam cemaatinin içinde kendi dinine ve toplumuna emniyet tesis etmiş ve daha sonra, Osmanlı hâkimiyetinde de bu statü, *millet sistemi*⁹ içerisinde devam etmiştir.¹⁰ Sâbîlerin tarih boyunca devlet gücünden soyutlandıkları aşikâr

⁶ Sabi dini açısından hayat, ‘kötülük ve iyilik’in mücadelesidir. Doğaldır ki ‘İyi ve Kötü’nün spesifik-cemaate özgü tanımları vardır. Sâbîliğe özgü bir diğer esas, diğer varlıkların varoluşlarının kendisinden neşet ettiği a priori gizsel bir *Varlık* tasavvur etmesidir. Bu *Varlık*'tan tanrısal kişiliklerin ard arda gelişi (suduru), *Mandadi-Haiye*' sayesinde olur. Sâbîliğe (Mandaencilığe) göre, mümin ruh selametini daim kılmak için kendini *Mandadi-Haiye*'ye yönelir. Bkz. C. Huart, *Arap ve İslâm Edebiyatı*, Çev. C. Sezgin, TİSA Matbaacılık, Ankara, 1971, s. 41-42.

⁷ Bkz. Gündüz, *age.*, s. 166.

⁸ Bkz. Huart, *age.*, s. 42.

⁹ Osmanlı İmparatorluğunda millet sistemi hakkında bkz. İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimatt’ın Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, C. 4, s. 996-1001; Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınevi, Ankara, 1989; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

¹⁰ Bkz. Christopher Buck, “The Identity of the Sâbî’ün”, *Muslim World*, 74, 1984, s. 172-186; Hart, s. 19. Diğer taraftan, 1529 senesinde kutsal metinleri ilk defa Avrupa’ya taşınmıştır. 1560 senesinde Portekizli Cizvit rahipler tarafından Basra’daki Sâbîlerle ilgili bilgiler, Avrupa’da duyulmaya başlanacaktı. Bunun akabinde 1650 yılında P. Ignace de Jesu tarafından Sâbîlik bir dinî öğreti olarak tanımlanmıştır. P. Ignace de Jesu, Sâbî öğretilerinde, Hz. Yahya'nın öğretilerindeki ilkeleri gördüğünden, bunlara Ermîş Yahya Hıristiyanları (Chretisin de Saint Jean) adını vermiştir. 1681 yılında, R. Huntington, Oxford’daki Bodleian kütüphanesi adına Sâbî literatürünü toplamıştır. Yaklaşık 170 sene sonra, 1852’de, H. Petermann Sûku’ş-Şuyûh’taki Sâbî cemaatini ziyaret etmiş ve yaşayan dinî kültür ve yazılı kaynaklarına dair bilgiler toplamıştır. Sâbî dili üzerine en önemli çalışmaları ise, 1862’de, Th. Nöldeke yapmış ve 1875’de, Sâbî diliyle ilgili gramer kitabını yayımlamıştır. 1958’de ilk defa Irak Cumhuriyeti, Sâbîleri eşit hukukî statüde tanımıştır

olmakla birlikte -kaldı ki böyle bir talepleri de olmamıştır- güçlü toplumsal bağları, hem güney Mezopotamya'ya, hem de Basra Körfezi'ne yakın olmaları sebebiyle devam etmiştir. Sûku's-Şuyûh, Amara ve Nasıriye gibi Sâbiîlerin yaşadığı bölgelerdeki aşiret-devlet çatışmasını, bu bölgenin *de facto* hâkimi durumdaki Müntefik Kabilesi ekseninde görmekteyiz. Yani, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti ile Sâbiî cemaati arasında bir husumetin bulunduğu dair kanıtla rastlanmamakla birlikte, Müntefik kabilesi içindeki aşiretler arası mücadelelerin ve savaşların yaşandığı topraklarda emniyet problemleriyle karşılaştıkları anlaşılmaktadır.

19. Yüzyılda Değişen Aşiret-Devlet İlişkileri ve Sûku's-Şuyûh

Sâbiî cemaati üyelerinin gizlilik prensibine önem verdikleri bilinmektedir. Kendilerinin gizli ve kutsal bilgiye (gnosis) sahip olan seçkin ruhlar olduklarına inanır ve buna ilişkin kült ve ritlerin yabancılara açıklanmasını istemezlerdi. Doğallıkla bu, kısmen içe dönük bir hayatı beraberinde getirir.¹¹ Böyle bir grubun, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Irak'ta değişmekte olan siyasî-toplumsal faktörlere bağlı olarak varlığını devam ettirme mücadelesine şahit olmaktadır. Bu faktörler arasında, aşiret, Irak'ın nüfusunun büyük kısmının Şîî ve Sünnî Müslümanlardan meydana gelmesi ve ticarî-iktisadî alanlarda İngiltere'nin nüfuzunun hissedilmesi ve Osmanlı idarî ve toplumsal reformları sayılabilir. Mezopotamya ve Arap Yarımadası, aşiret baskın bir tarihe sahipti. Hatta Osmanlı hâkimiyeti döneminde Müntefik, Şammar, Duleym ve Hazâil konfederasyonları gibi kabilevî grupların oluştuğu görülmektedir. Böyle bir parça-bütünün içinde Sâbiî cemaatinin farklı bir vaziyet sergilediği aşikârdır.

Güney Mezopotamya'da Müntefik sancağındaki Sûku's-Şuyûh¹² kazası en fazla Sâbiî nüfusunu barındırmasının yanı sıra önemli bir ticaret merkezi ve aşiretlerin en yoğun olduğu yerdirdi.¹³ Sûku's-Şuyûh'dan bahsederken Buckley, burayı “şeyhlerin ya da ekâbirin pazarı” olarak adlandırmış, Basra ve hattâ Büşîr

(Bkz. Huart, s. 42; W. Brandt, “Mandaeans”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Ed. James Hastings, T. and T. Clark, Edinburgh, 1915, s. 380-393. Ayrıca Sâbiî toplumunun kronolojik tarihi için bkz. Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 219-220.

¹¹ Gündüz, *age.* s. 201-216.

¹² Sûku's-Şuyûh=Sûk al-Şuyûh, Fırat'ın sağ kıyısında küçük bir Irak şehri olup, Nasriye'nin doğusuna takriben 40 km mesafede, Şatt el-Hây'dan ayrılan el-Bad'a kanalının karşısındadır. Basra'dan uzaklığı, 140 km'dir. Şehri çevreleyen ve Basra'ya kadar uzanan bataklık bölge, havayı sağlık açısından olumsuz etkilemektedir (Bkz. J. H. Kramers, “Sûk-üş-Şuyûh”, *LA*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, 1979, c. 11, s. 8).

¹³ Sûku's-Şuyûh ise 1855 senesinde Müntefik kabilesi kontrolünde ve Bağdat ve Şehrizar Eyaleti'ne bağlıyken, daha sonra Basra eyaletine tâbi bir kaza hale gelmişti (Bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 468).

ve Bombay ile ticarî bağı olan bir şehir olarak tasvir etmiştir.¹⁴ Buradaki Sâbiülerin en önemli geçim kaynakları, diğer yerlerde olduğu gibi, kuyumculuk (sarraflık), demircilik ve koyunculuktu.¹⁵ Basra, Bağdat, Müntefik (Nasriye¹⁶), Amâra¹⁷ gibi Dicle ve Fırat'ın Basra körfezine uzanan kolları üzerindeki yerleşimlerde meskûn Sâbiüler de bulunmaktaydı.¹⁸ Bir pazar bölgesi olan Sûkuş-Şuyûh, aynı zamanda 18. yüzyılın ortalarından itibaren Necidli tüccarın yerleştiği bir merkezdi.¹⁹ Sûkuş-Şuyûh kabile pazarlarından Necid, Basra ve Bağdat arasındaki ticarî sirkülâsyonda önemli bir yere sahipti.²⁰ Diğer taraftan 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren neredeyse tüm Irak sahasına tesir etmeye başlayan Tanzimat reformları, göçebe aşiretlerin yerleşik hayata geçmeleri ve tarımla meşguliyyetin artması şeklinde etkisini göstermişti. Bu dönüşüm Sûkuş-Şuyûh'a da tesir etmiş ve tarımsal bir merkez haline gelmiştir.²¹

¹⁴ 18. yüzyılın sonuna doğru, Sûkuş-Şuyûh bir câmiî bulunan, etrafı toprak bir sur ile çevrilmiş küçük bir şehir idi. 19. yüzyılın başında 6.000 ailenin yaşadığı, yüzyılın sonuna doğru nüfusu; 2.250'si iki câmiisi bulunan Sünnî ve 8.770'i yalnız bir mescidi bulunan Şîî olmak üzere 12.000 olarak verilmiştir. Bunun dışında kalan nüfus, Yahudilerden (280) ve 700 Mandâilerden ve Şubbâlardan ibaret bulunuyordu (Bkz. Şemseddin Samî, *Kâmûsu'l-a'lâm*, C. 4, s. 2687; H. Petermann, *Reisen im Orient*, Leipzig, 1861, C. 2, s. 83-93; Kramers, s. 8-9). Diğer taraftan Buckley, Sûkuş-Şuyûh'da, 1854 senesinde yaklaşık bin kadar Sâbiî'nin yaşadığını iddia etmektedir (Bkz. Jorunn J.Buckley, "Glimpses of a Life: Yahia Bihram, Mandaeen Priest", *History of Religions* 39, 1999, 1, s. 43-44). Ancak 1314 (1896/1897) yılına ait *Basra Vilayeti Salnamesine* göre, aynı yıl Basra genelinde yaşayan erkek Sâbiî sayısı 171'tür. Aynı tarihte Sûkuş-Şuyûh'un toplam nüfusu 7 bin, büyük kısmı da Şîî olarak verilmiştir Bkz. *Basra Vilayet Salnamesi*, Basra Matbaası, 1308/1890, s. 18-19, 106, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM, Ankara, 2012, s. 107

¹⁵ 1314 (1896/1897) yılına ait vilayet salnamesinde; Sâbiî ailelerin kuyumculuk zanaatıyla uğraştıkları ve bunların yerli halk ile giyim ve gelenekler bakımından farklılık arz ettikleri belirtilmektedir (*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, ed. Cengiz Eroğlu..., s. 94).

¹⁶ Nasriye (Müntefik), 1855'de, Bağdat ve Şehrîzor eyâletlerine bir sancak olarak bağlanmış, daha sonra sırasıyla, 1867'de Bağdat, 1875'de Basra, 1880'de Bağdat ve 1884 senesinde ise Basra vilâyetine dâhil olmuştur (Bkz. Sezen, *age.*, s. 386; ayrıca bkz. Gündüz, *Son Gnostikler*, s. 23).

¹⁷ Amâra, 1862'de Bağdat eyâletine tâbi bir sancak iken, 1887'den itibaren Basra vilâyetine bağlanmıştır (Bkz. Sezen, *age.*, s. 25).

¹⁸ Bkz. Buckley, *agm.*, s. 47.

¹⁹ Özellikle Necid'den gelen aba ve benzeri tekstil malları bu pazarda satılırken, Sûkuş-Şuyûh'tan Necid pazarına arpa, pirinç ve yağ gitmekteydi. Diğer taraftan Sûkuş-Şuyûh'tan Basra ve Bağdat'a da tahıl, hayvan derisi, yağ ve yün gönderilirdi (Bkz. NA FO 78/907).

²⁰ Müntefik kabilesinin idareci hanesi olan Sadun ailesi, Necid ve Basra arasında finansal işlerle meşguldü ve aynı zamanda sarraflık yapmaktaydı. Şeyh Suveynî, Sadun ailesinin reisi ve Sûkuş-Şuyûh'un kurucusuydu. Diğer taraftan arpa, pirinç, deri, yağ, yün, at ve deve en önemli ticarî mallardı (Bkz. Samira Haj, "The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History", *Social History*, 16, 1991, 1, s. 53-54).

²¹ 19. yüzyılın ortalarında Sûkuş-Şuyûh, Hindistan'dan İngiliz malları, ayrıca İran'dan kına, kök boya ve başka boyalar, ayrıca Yemen'den kahve ithal etmekteydi. Bağdat'tan ise yerel zanaatkarların ürettiği mallar ve tütün gelmektedir. Sûkuş-Şuyûh ise Arabistan kıyıları, Kuveyt,

Sâbüilerin de yaşadıkları bölgenin hâkimi Müntefik kabilesi, en ciddî darbeyi Midhat Paşa'nın valiliği (1869-1872) döneminde almıştır.²² İki mühim güç, merkezleşmeye çalışan devlet ve pazar ekonomisi, Irak'ta aşiret yapısını ve devlet ile ilişkileri değiştirecekti. Müntefik sahasında idare, mukataanın iltizamıyla birlikte aşiret şeyhlerine veriliyor ve bu durum, keyfi uygulamalara sebep oluyordu. Vilayet sistemine geçilmesiyle birlikte, Müntefik Emirligi sancağa dönüştürülerek, üç kaymakamlığa bölünmüş, dolayısıyla kabilenin bölgedeki nüfuzu zayıflatılmaya çalışılmıştı. Zira Irak'da, Osmanlı-Müntefik ilişkilerinin gerilimli tarihi, Osmanlıların nüfuzunun bölgedeki zaaflarından biriydi. 1860'lı yıllardan itibaren daha hızlı ve güvenilir iletişim ve taşımacılık

Yemen ve aşağı Irak'ın ticaret merkezlerine (Bağdat, Basra, Zübeyir, Nefef ve Kerbela) ihracat yapmaktaydı (Bkz. FO 78/907; Hala Mundhir Fattah, "The Development of the Regional Market of Iraq and the Gulf 1800-1900, (Basılmamış Doktora Tezi, Los Angeles, University of California, 1986); Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and the Gulf 1745-1900*, Albany: State University of New York Press, 1997, s. 171). Sûkuş-Şuyûh'da at yetiştiriciliği ve satışı da yapılmaktaydı (Bkz. William Tweedie, *The Arab, His Horse and His Country*, Calcutta: Government Press, 1894, s. 85). Diğer taraftan 1308/1890 tarihli *Basra Vilayeti Salnamesi* ayrıntılı olarak Sûkuş-Şuyûh kazasında yetiştirilen ürünlerin adlarını şöyle sıralamıştır: Arpa, çeltik, susam, mısır, mercimek, patıcan, bamyâ, hınta, salatalık, kavun, karpuz, soğan, hurma, incir, üzüm, üzüm, zerdali ve nar (Bkz. *Age*, s. 102). Bir pazar olarak Sûkuş-Şuyûh'da rûsûmat müdürlüğünden ilk defa 1311(1893/1894) tarihli vilayet salnamesinde bahsedilmekte, ama ne zaman ve nasıl kurulduğundan kaynaklar bahsetmemektedir. Ayrıca, 1314 (1896/1897) tarihli Basra vilayet salnamesine göre; burada 400 dükkândan ibaret olan dört çarşı, bir hamam ve 400 kârgir bina ile 200 kamıştan yapılı sârife diye tabir edilen kulübeler bulunmaktaydı (Bkz. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*. s. 76, 94, 163).

²² Bkz. Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872)", *Tarih Dergisi*, 49, 2009, 1, s. 113-178; Faleh A. Jabar, "Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998", Çev. Ö. Ögünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 72). Midhat Paşa'nın Irak'ta idarenin yeniden organizasyonu için yaptığı reformlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kamal Abdal-Rahman Salman, "The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1920", (Yayınlanmamış Dr. Tezi), The University of Utah, 1992, s. 95, 108-110. Diğer taraftan, Irak'ta merkezi hükümetin kendini inşa süreci, Tanzimat reformlarıyla başlamış, Necib Paşa'nın valiliği döneminde 1844'de Bağdat'ta, Vecihi Paşa'nın valiliği sırasında 1847'de Musul'da uygulamaya koyulmuştu. Yine de 1849'da, Necip Paşa'nın yerine Bağdat valiliğine Abdülkerim Nadir Paşa ve Mehmed Namık Paşa, Irak ve Hicaz orduları komutasına tayin edilinceye kadar büyük değişimler görülmemişti (Gökhan Çetinsaya, "Ottoman Iraq in the Tanzimat Period: Some Political, Social and Economic Aspects", *HÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi* (Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı), 1999, s. 107-108; Sinan Marufoğlu, "19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunlar", *Tarihin Peşinde*, 5 (9), 2013, s. 238). 1851 senesinde Irak ve Hicaz ordusu komutanı (Müşir) Namık Paşa, Bağdat ve çevresinde kontrolü sağlamış, kabileleri pasifize etmiş, nüfus sayımı yapılarak, birlikler için para bulunmuş, nehir taşımacılığı ve tarımyapılan arazilerin sulama sistemleri geliştirilmişti (Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzerâ Serasker Mehmet Namık Paşa*, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1987, s. 144; Ebubekir Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih*, 186, 2009, s. 80).

sistemlerinin (telgraf hatları, buharlı gemiler ve demiryolları) Irak'a getirilmesi, Osmanlı Devleti'nin kontrolünü arttırmasını sağlamıştı. Diğer taraftan Tanzimat reformları, toprağın kullanımını yeniden düzenlemeyi sağlamıştı. 12 Mart 1866'da, Namık Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde, mîrî toprağın halka dağıtılması yönündeki karar kanunlaşmış, ancak Midhat Paşa'nın valiliği döneminde uygulanabilmiştir.²³ Aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi yönündeki teşviklerle tarımsal üretimin artması, ayrıca göçebe aşiretlerin, Müntefik Sancağı dâhilindeki Sûku's-Şuyûh veya Nasıriye gibi ticaret şehirlerine yerleşmeleri amaçlanmıştır. Yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaya başlayan aşiretler, askerî ittifaklardaki önemlerini kaybedeceklerdi. Bundan sonra toprak için mücadele, gündemlerini meşgul edecekti.²⁴ Bir zamanların savaşçı şeyhleri, birer mültezime, koyun yetiştiren, ziraatle uğraşan daha küçük aşiretlerin mensupları da köylülere dönüştü. Aslında Osmanlı Devleti'nin vergi toplama işini bu bölgede iltizam sistemiyle yapmasının sadece iktisadî değil, siyasî neticeleri de olacaktı.²⁵ İlk merhalede bu durum, şeyhler ve devlet bağlamında karşılıklı bir bağ(ım)lılığa sebep oldu.

Midhat Paşa, Bağdat valisi iken (1869- 1872), Irak'ın bereketli topraklarında ticarî tarımı teşvik etmek, Fırat ve Dicle'de, Osmanlı bayrağı taşıyan vapurlarla seyr ü sefere koymak gibi ıslahatçı bir rol de üstlenmişti. Böylelikle o, yerleşik

²³ Bkz. Korkmaz, agm., s. 121-122. Ayrıca Bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists and Free Officers*, Princeton Universty Press, Princeton, 1989, s. 68-71; Faleh A. Jabar, "Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998", Çev. Ö. Öğünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 73.

²⁴ Jabar, agm., s. 72-73; Phebe Marr, *Modern History of Iraq*, West View Press, Boulder, 1985, s. 22.

²⁵ Osmanlı Devleti'nin aşiretlere karşı tavrında bir tutarlılık sergilediği aşikârdır. Zira onları, siyasî-ıdarî hayatın bir gerçeği olarak kabul etmiş, fakat her zaman merkezden atanan memurlarla onların nüfuzunu sınırlandırmaya çalışmıştır (Şerif Mardin, "Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet", Çev. Mehmet Özden, *Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 111; Çetinsaya, "Ottoman Iraq...", s. 108). Diğer taraftan hükümetin atadıkları ile Irak'ın yerli tüccarları ya da eşrafi arasındaki ilişki oldukça komplekti. Buradaki Osmanlı memurları ve tüccarlarının kendi ticarî ve malî çıkarlarının teminatı için birbirlerine ihtiyaçları vardı. 1840 ve 50'ler gibi erken dönemlerde, Irak'ta Osmanlı memuru, yerel tüccarın aktif desteği olmaksızın iktisadî bir ıslah gerçekleştiremezdi. Bu sebeple Osmanlı valisinin hububat ticaretini kontrol altında tutabilmesi için, nehir kıyısındaki bölgelerde vergi toplayan ve ulaşım ücret ve vergilerini kontrol altında tutan şeyhlerle ortaklığa girmeleri kaçınılmazdı. Ancak 1860'ların başında, Avrupa mallarının Irak, Körfez, Necid ve Hindistan pazarlarında dolaşımının arttığı görülmektedir ve burada Osmanlı bürokrasisi, kendini Avrupa iktisadî istilası altında bulmuştu (Bu konuda bkz. Fattah, *age.*, s. 11). Özellikle, nehir yolu taşımacılığında İngiliz vapur şirketleri karşısında, Midhat Paşa'nın idare-i Nehriyye ve Ummân-i Osmanî'yi kurduğunu görmekteyiz (Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Basra: Osmanlı Döneminde", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1992, C. 5, s. 112-114).

hayata yeni geçen aşiretlere ziraattan da gelir elde edilebileceğini göstermiş ve aynı zamanda Britanya'nın ticarî cazibesine karşı ve/ya rakip olarak mezkûr nehirler üzerinde Osmanlı vapurlarının dolaşımını sağlamıştır. Zira İngiltere devlet-i fehmanesi, Basra Körfezi ile Kızıldeniz ve Süveyş arasındaki sahada giderek, ticarî-siyasî bir alan yaratmaktaydı.

Tanzimat reformlarının özellikle de Midhat Paşa döneminde uygulananların Irak sahasında göçebe nüfusun yerleşikliğe geçirilmesini amaçladığı söylenebilir.²⁶ Ancak kabileler de dâhil çeşitli sosyal grupların, bu yeni politikaya direnç göstermeleri sürecin doğasına uygundu. Zira kabile şeyhlerinin, aşiretler üzerindeki iktidar ve kontrolü kaybetme endişesi anlaşılabilir bir durumdu. Nitekim Midhat Paşa'nın arazi reformunun en ciddî kısmı olan tapu uygulaması,²⁷ şeyhler nazarında eski gelenek ve değerleri değiştireceğinin bir işaretiydi.²⁸ Her ne kadar bir kısım kabile, göçebelikten vaz geçirilmeye çalışılmışsa da, yüksek vergiler sebebiyle tarımla uğraşan aşiretlerin ilk isyanları da 1863'de, Aşa'ırü'l-Hindiye tarafından tertip edilmiştir. Bu isyan, vergileri toplayan Zubeyd Şeyhine karşı, normalde alınandan daha fazlasını köylüden talep ettiği için çıkmıştı. İkinci köylü isyanı ise 1870'de, orta Fırat bölgesindeki

²⁶ Longrigg'e göre, merkezileşme eğilimi ağır basan bir idarenin kendisine karşı çıkan unsurlara karşı şiddet kullanması kaçınılmazdı. Bu sebeple Osmanlıların kabileleri yerleşik hayata geçirme stratejisi sadece kabile bataklığının yok edilmesi politikası olarak değerlendirilebilir (Bkz. Stephen Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*. Clarendon Press, Oxford, 1925, s. 288-290; Marion Farouk-Sluglett, Peter Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structures in Central and Southern Iraq, 1870-1958", *International Journal of Middle East Studies*, 15, 1983, s. 492; Farouk-Sluglett, Marion- Peter Sluglett, "The Historiography of Modern Iraq", *The American Historical Review*, 96, 5, 1991, s. 1411-1412; Batatu, s. 22; ayrıca bkz. Toby Dodge, "Son Dönem Sömürgeciliğin Sosyal Ontolojisi: Irak'ta Aşiretler ve Manda Devleti", Çev. Ö. Öğünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 269.

²⁷ Arazi kanunnamesi ile Bâb-ı Âli, tapuların o toprakta 10 yıllık dönem için çalışmış olanlara verilmesi zorunluluğunu getirmişti. Bu tarz kullanım hakkı, devletin kullanılmayan toprakları geri alma hakkını saklı tutmakla birlikte, vergilendirme muafiyetini de beraberinde getiriyordu. Bu reform, köylülerin özel mülk sahibi olduğu bir yönetim ortaya çıkardı ve aşiretin merkezinde ve dış dünya ile ilişkilerinde geçerli olan sosyal ve siyasî ilişkileri değiştirdi (Hosham Dawood, "Aşiretin "Devletleşmesi" ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği", Çev. Ö. Öğünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013, s. 120).

²⁸ Bkz. Longrigg, s. 307. Fakat Jwaideh, Midhat Paşa'nın arazi reformunun bölgelere göre değişiklik arz ettiğini söylemektedir. Orta Fırat bölgesinde, mirî araziye çiftçiye tapulu olarak vermeyi hedeflerken, güney Mezopotamya'da, Müntefik konfederasyonun hâkimiyetindeki arazileri ise Sadun ailesi üzerinden tapulandırmayı planlamıştı. Şüphesiz bu politikanın arkasında yatan fikir, Sadunların, Müntefik kabilesinin diğer üyeleriyle olan bağlantılarını kesmekti (Albertine Jwaideh, *Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq*, St. Antony's Papers, London, 1963, s. 121).

Daggara'da meydana gelmişti.²⁹ Reform sürecinde Müntefik kabilesi şeyhlerinin işbirliğine açık olmaları, reformların tatbikini kolaylaştırmış görünse de, Müntefiklerin artan gücü, bölgede asayiş problemlerini beraberinde getirmişti. Zira daha bağımsız hareket etmeye başlayan kabile, devlet müdahalesi karşısında ayaklanma tertip edebiliyordu. Hatta 1880-1881 yılında Müntefiklerin yenilgisiyle sonuçlanan bir ayaklanmadan sonra³⁰ Sûku'ş-Şuyûh, bir Osmanlı müfrezesinin merkezi olacaktı.³¹

Konsolosluk Raporlarına Göre “Sâbiî Meselesi”

Cevabını aradığımız üçüncü suale; yani müşteki Sabiîler ile hâmî aday Britanya arasındaki ilişkilerin değişen doğasına geçmeden önce tekrar belirtmek gerekir ki bu çalışmaya konu olan bilgilerin tedarikçisi İngiliz konsolosluk raporlarıdır. Bu raporlar “John Baptist’in Müridleri / Sâbiîler” başlığı altında, 1873-1898 yıllarını kapsayan 69 varaktan ibaret olup, ağırlıklı olarak Basra-Bağdat konsoloslukları ile Londra arasındaki yazışmaları içermektedir (FO/602/39). Dosyanın muhteviyatını, Sûku'ş-Şuyûh bölgesi Sâbiîleri'nin inançları sebebiyle iyi muamele görmediklerinden bahisle Britanya himâyesine girme talepleri oluşturmaktadır. Mezkûr yazışmalar, okuyucuya, İmparatorluğun Irak topraklarındaki Sâbiî cemaatinin, kabilelerin ve bölgedeki Osmanlı varlığının hâlini Britanyalı memurlar gözüyle sunmaktadır. Osmanlı vesikalari ise bölgedeki ‘asayiş ihlâl’cisi Arap aşiretlere ağırlık verir.

Diğer taraftan Sâbiîler niçin İngiltere'ye müracaat ettiler veya Britanya'nın bölgedeki varlığının kronolojisi nedir? sorularına cevap verebiliriz. Britanya, ilkin Bağdat'ta 1798 yılında görünür; lakin devlet olarak değil, şirket olarak. Bu şirket, meşhur Doğu Hindistan Kumpanyası'dır. Doğu Hindistan Şirketi'nin Basra Körfeziyle ilişkileri, neredeyse tamamen ticarî olup, 18. yüzyılın başlarında Basra'da, daimî bir İngiliz temsilciliği de bulunmuyordu. İngiltere, 1763 senesinde Bender Abbas'daki fabrikasını İran'daki iç meseleler sebebiyle Basra'ya taşımış,³² 1802 yılında Bağdat'ta ilk defa konsolosluk açmıştır. Diğer taraftan 1836 yılında İngiliz vapurları, Dicle ve Fırat nehirlerinde görünmüş, 1861 yılında da telgraf hattı döşemişlerdi. İngiltere için Osmanlı Irak'ı, Hindistan'a gidecek alternatif bir yoldu ve bu sebeple önemi haizdi. Musul, Bağdat ve Basra'daki konsoloslukları sayesinde bölgeden haberdar olmaktadır.

²⁹ Bkz. Haj, agm. s. 55-56; Salman, *age.*, 111, 126-127; Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq*, s. 201.

³⁰ Bkz. J. G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, Archive Editions, Oxford, Redwood Burn Ltd., 1986, C. 3, s. 1506.

³¹ Bundan sonra Sûku'ş-Şuyûh'un şeyh ve tüccarları başka bir şehre –Hamisiyye'ye- yöneleceklerdiFattah, *age.*, s. 184).

³² M. E. Yapp, “The Establishment of the East India Company Residency at Baghdād, 1798-1806”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 30, 2, 1967, s. 323.

Mezkûr dosyadaki ilk belge, 27 Mayıs 1873 tarihlidir ve İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Granville tarafından, zor durumda olan Sâbiî cemaatine, Majesteleri Kraliçenin duyduğu sempatinin bir işareti olarak, Şeyh Yahya'ya, 100 pound gönderdiği bilgisini, Basra'daki konsolos Colonel G. Herbert'e tebliğ etmektedir.³³ Bu tebligat ve mütevazı ödemenin ne için yapıldığını bilmiyoruz. Muhtemelen Basra'daki İngiliz konsolosuna bölge Sâbiîleri, zor durumda olduklarına dair şikâyetle bulunmuşlar ve yardım istemiş olmalılar. Zaten 1871 yılında sadece Sâbiîleri değil, tüm Irak ahalisini etkileyen bir kıtlığın hâkim olduğunu biliyoruz. Hatta vali Mithat Paşa, Şii kutsal yerlerini de ziyaret edecek olan İran şahını, o kıtlık ortamında Bağdat'ta layıkıyla misafir edememekten çekinmekteydi. Dolayısıyla kıtlık yıllarında muhtemelen Sâbiîler, ayrıca kötü muameleyle de maruz kaldılar. Bu ilk belgeden sonra ilgili dosyada yaklaşık beş yıl Sâbiîlerle ilgili bir yazışma bulunmamaktadır. Zira, bu yıllar, harp yıllarıdır. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı, Irak'ın da gündemini değiştirmiş, askerî garnizonların çoğu ve başıboş çeteler askere alınarak, Rusya ile olan savaşa sevk edilmişti. Bu durum tahmin edileceği üzere Irak coğrafyasında anarşi, kabile savaşları ve soygunlara sebep olmuştu.³⁴

Beş yıllık fasıldan sonra, 5 Eylül 1878'de, karşımıza gene bir mektup çıkar; bu kez, Bağdat'tan Basra'daki konsolos yardımcısına yazılmıştır ve ona, Şeyh Yahya'yı himayesi altına alması öğütlenmiştir.³⁵ Aşağı yukarı aynı tarihlerde Basra'dan Bâb-ı âlî'ye başka bir mektup ulaşır, altında isim olmayan bu mektubun Arapça değil Osmanlıca yazıldığına bakılırsa, Basra'daki bir Osmanlı memurunun kaleminden çıktığı anlaşılmaktadır. Mektup, bir ihbar niteliğindedir. Mektubu yazan kişi, Sâbiî Şeyhi Yahya'yı ihanetle suçlamakta ve İngiliz himayesinde olduğundan bahsetmektedir.³⁶ Bu mektup, Sabîî-İngiliz flörtünün Osmanlı memurlarının takibatına uğradığının da işaretidir. Zaten 93 Harbi'nden sonra, Britanya'nın, sırasıyla Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne'den Kıbrıs adası ve Mısır kıtasını işgali, İstanbul ve Londra arasındaki münasebetleri kökten değiştirmişti.

Sair Osmanlı evrakı, Sâbiîler, Arap aşiretler ve bölgedeki Osmanlı idarecileri arasındaki münasebetlere dair bilgi vererek, mezkûr coğrafyadaki iç hareketliliğe değinir. Söz gelimi, 18 Aralık 1878 tarihli Arapça olarak yazılmış ve Basra valisi Abdullah Paşa hakkında şikâyetleri içeren bir telgraf, İstanbul'a çekilir. Telgraf, Nasıriye'de yaşayan Sâbiîler tarafından çekilmiş ve yetmiş iki imza ile gönderilmiştir.³⁷ Basra vâlisıyla ilgili 20 Aralık 1878 tarihli bir diğer şikâyet

³³ Bkz. FO 602/39, s. 5.

³⁴ Bkz. Lorimer, *age.*, s. 1491.

³⁵ Bkz. FO 602/39, s. 6.

³⁶ FO 602/39, s. 7.

³⁷ BOA. HR. TO. 555/135. 23 Zilhicce 1295/18 Aralık 1878

telgrafının altında Nasıriye’de mukim Arap Sadun ailesinin imzasına rastlanır.³⁸ Oysa, Müntefik aşiretinin yönetici hanesi olan Sadunlar, yakın geçmişte, Midhat Paşa’nın valiliği döneminde, Osmanlı’nın tapu dağıtım döneminde müttefikiydiler ve şimdi bağımsız hareket etmeye başlamaları üzerine ikamet ettikleri Nasıriye’ye daha fazla asker sevk edilmekteydi.³⁹

Başka örneklerin de te’yit ettiği üzere Osmanlı Devleti’nin güney Mezopotamya’da aşiretler ile kurduğu ilişkiler kırılıyordu. Bugün ittifak kurulan bir aşiretin, yarın isyana kalkışmayacağına bir garantisi yoktu. Bağdat’taki Osmanlı idarecileri, aşiret asabiyesinin sürekli bir tehdit kaynağı olduğunu görmüş ve Müntefikler gibi bazılarını, yerleşik hayata geçmeğe ikna etmişti. Ancak, bu kez alınan vergi miktarının yüksek olması aşiretleri tekrar asi kılmıştı. Bu açıdan bölgedeki Osmanlı ıslahatçılığının kusurlu olduğu, bir eliyle verirken diğer eliyle geri aldığı görülmektedir. Diğer yandan Osmanlı idaresi, aşiretler arası anlaşmazlıklar ile bir zamanlar işbirliği yaptığı yerel aileler arasında kalıyordu. Örneğin aşiretler arası çatışmaları bastırmak ve asayışı sağlamak üzere Nasıriye’ye asker sevk edilmesi üzerine, Sadun, Şebib ve sair Müntefik şeyhleri, İstanbul’a, şikâyet telgrafları çekmişlerdi.⁴⁰

Sâbî Kızlar Vak’ası

Çalışmanın başında zikredilen kaçırılan Sâbî kızlar bahsi, ilk defa 1 Mart 1879 tarihli belgede geçer. Bağdat’ta bulunan konsolos yardımcısı General Nixon, Basra’daki mevkidaşı Robertson’a gönderdiği telegramda, Şeyh’in cemaatinden Sûku’ş-Şuyûh’da mukim beş kızın kendi rızaları dışında alıkonulduğunu ve Osmanlı valisinin bu konuda adım atması gerektiğini yazmış,⁴¹ cevaben Basra’daki Konsolos yardımcısı meseleyi araştıracağını, ayrıca “kötü muamele”ye maruz kalan Sûku’ş-Şuyûh Sâbîilerinin durumunun tetkik edilmesini Abdullah Paşa’ya yazdığını belirtmiştir.⁴² Basra’daki konsolos, 9 Mart 1879 tarihinde yazdığı raporda; Araplar tarafından kaçırılan beş Sâbî kız hakkında alınan istihbarattan bahsetmektedir. İstihbarat, Sâbî iddiaları aleyhine malumat içermektedir. Sûku’ş-Şuyûh’daki Osmanlı kaymakamına göre, kızlardan

³⁸ BOA. HR. TO. 555/137. 25 Zilhicce 1295/20 Aralık 1878

³⁹ Mansur Paşa tarafından asker sevkıyatı hakkında Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen 20 Haziran 1881 tarihli telgraf için bkz. BOA. HR. TO. 388/64; BOA. HR. TO. 388/81; BOA. HR. TO. 388/82. Ancak Sadunilerin liderliğini yaptığı “aşiretler birliği”, Osmanlı askerinin kendilerine haksız yere saldırdığını ve askerinin bir an evvel geri çekilmesini istedikleri bir arzıyı, Dâhiliye Nezareti’ne göndermişlerdir. Kırk dokuz imza ile Nasıriye’den gönderilen 30 Temmuz 1881/3 Ramazan 1298 tarihli arıza için bkz. BOA. HR. TO. 388/85.

⁴⁰ 29 Mart 1881/27 Rebiulahir 1298 tarihli telgraf için bkz. BOA. HR. TO.338/55; 30 Nisan 1881/30 Cemazıyelevvel 1298 tarihli telgraf için de bkz. BOA. HR. TO.338/58

⁴¹ FO 602/39, s. 8-9.

⁴² FO 602/39, s. 10-11.

biri Nasıriye’de kaçırılmak şöyle dursun, Müslüman olarak Aysah el-Amiş el-Haravi’yle evlenmiştir. Bir diğer kız ise Kaida (Kaidi)’lı Müslim bir Arap’la yedi ay önce izdivaç etmiş bulunmaktaydı. Bu tarihlerde Sâbiilere bir tecavüz olduğuna dair bilgiyi Kaymakam reddetmiştir.⁴³ Diğer taraftan Sûku’ş-Şuyûh kaymakamı, Basra’daki konsolos yardımcına gönderdiği mektubunda; eğer Sâbiilerin şikâyetlerinin sağlam bir dayanağı varsa, kaymakamlığa müracaat etmeleri gerektiğini söylemiştir.⁴⁴ Bu son yazı, esasen Sâbiilerin bir şikâyeti varsa, muhatabın İngilizler değil, resmî-egemen yönetici Osmanlılar olduğunun hatırlatılmasına dönük bir ihtardır.

İlk mektuptan yaklaşık iki ay kadar sonra; 29 Nisan 1879 tarihinde, Basra’daki konsolos yardımcısının mektubunda kullandığı ifadeye bakılırsa, mezkûr kızların Müslümanlar tarafından kaçırıldığı kanaatinin İngilizler arasında yaygın olduğu anlaşılır. Konsolos yardımcısı, Bağdat’daki Colonel Nixon’a gönderdiği mektubunda, Kaymakam Abdullah Paşa ile görüştüğünü, ancak farklı bir haber olmadığını söyleyerek, gerçeklerin kesin olarak tespit edilebilmesi için güvenilir bir ajanın Sûku’ş-Şuyûh’a gönderilmesini talep etmiştir. Bu meselenin, ayrıca Müslüman memurların sempatisi kazanılarak soruşturulabileceğini de yazmıştır.⁴⁵

16 Mayıs 1879 tarihli cevap mektubunda Robertson, Sâbiilerle ilgili görevin zorluğundan ve hassaslığından ve bu görev için görevlendireceği uygun bir kişinin olmadıđından⁴⁶ bahsederek, kızların yaşadığı evler ve yaşları hakkında bilgi vermiş, ayrıca evlerini kendi rızalarıyla mı, yoksa zorla ya da baskı altında mı terk ettiklerinin muğlâk olduğunu söylemiştir.⁴⁷

28 Mayıs’ta, yine Basra’dan Bağdat’taki Colonel Nixon’a gönderilen başka bir mektupta, Robertson, Sâbiî kızların kaçırılması iddiasını araştırmak için gelecek ay Müntefik’e gideceğini belirtmiştir. Ayrıca mektubu yazmadan bir gün önce Abdullah Paşa’ya uğradığını ve bu meseleyi kendisiyle görüştüğünü de söylemektedir. Abdullah Paşa’dan, Müntefik mutasarrıfı ve Sûku’ş-Şuyûh kaymakamından konuyla ilgili bilgi alma ve bunun yanı sıra şeyh Yahya’nın

⁴³ FO 602/39, s. 12.

⁴⁴ FO 602/39, s. 13. Colonel Nixon, 4 Nisan 1879 tarihli mektubunda, Bağdat’ta bulunan şeyh Yahya’dan, 15 şubat’ta, Sûku’ş-Şuyûh’da, cemaatinden beş kızın Türkler tarafından kaçırıldığı şikâyetini içeren bir telegram aldığını bildirmekteydi. Ayrıca Nixon, Bâb-ı âli’ye, konun soruşturulması yönünde bir mektup gönderdiğini de yazmıştır. Daha sonra 29 Nisan 1879 tarihli mektubunda, Bağdat’taki konsolos, şeyh Yahya’nın kızların iade edilmesi ve akıbetlerinin soruşturulması için Sûku’ş-Şuyûh’a gittiğini belirtmiştir (FO 602/39, s. 15-16).

⁴⁵ FO 602/39, s. 187. Mayıs 1879’da, Bağdat’daki İngiliz konsolosluğundan Basra’daki Yardımcı siyasi ajan ve ikinci konsolos Robertson’a gönderilen yazıda, Suku’ş-Şuyuh’da meseleyle ilgili soruşturma yapmak üzere bir kişiyi tayin etmesi istenmiştir (Bkz. FO 602/39, s. 19).

⁴⁶ FO 602/39, s. 20.

⁴⁷ FO 602/39, s. 21-22.

şikâyetlerinin dinlenmesi ve araştırılması hususunda söz aldığını da eklemektedir. Şeyh Yahya'ya da Basra'ya gelmesi konusunda bir telgraf çekildiği belirtilmektedir.⁴⁸

4 Temmuz 1879 tarihinde Robertson, Bağdat'a yazdığı mektubunda, Şeyh Yahya'nın buraya gelmeyi kabul ettiğini, fakat Sûku's-Şuyûh'daki hükümet otoritesinin oldukça zayıf olduğunu yazmıştır. Robertson'a göre Türk yetkililer, ne Şeyh Yahya'nın kızlarının Araplar tarafından kaçırıldığı iddiası, ne de Arapların mezkûr kızların sevdikleri adamlara kaçtukları iddiasını gerektiği gibi soruşturamayacaktır. Robertson'un mektubunda, Sûku's-Şuyûh ve Müntefik bölgesindeki Osmanlı otoritesinin zayıflığı, Osmanlı memurları ile yerel önde gelenler arasındaki anlaşmazlığa bağlanmaktadır. Bu anarşi döneminde Araplar, vergi ödemeyi de bırakmışlardır. Bu arada, Bâb-ı âlî, Zabit Paşa'yı, Bağdat'a, vali Abdullah Paşa ve Fahd Paşa arasındaki meseleyi soruşturması için görevlendirdi. Zabit Paşa'nın görevinin, Abdullah Paşa veya Fahd Paşa ya da her ikisinin birden görevden alınmasıyla ve ayrıca Müntefik kabileleri üzerinde tam olarak kontrolün sağlanmasıyla sonuçlanacağı beklentisi hâkimdi. Bu sebeple Robertson, Sûku's-Şuyûh'a yapacağı ziyareti, buranın idarecileri değişinceye kadar ertelemeyi düşündüğünü yazmıştı.⁴⁹

Şeyh Yahya'nın şahsî emniyetiyle ilgili endişeleri, bu dönemde Nakr Ömer'de, Sâbiî gümüşçülerin Amâra'dan Basra'ya giderken Dicle üzerinde soyulup öldürülmeleriyle haklı çıkacaktı. Bu bizim Sâbiîlere dair ikinci tecavüz dosyamızdı. Cinayetler, maktullerin ailelerinin, Abdullah Paşa'ya, suçluların yargılanması için Basra'ya getirilmesi hakkında bir dilekçe vermeleriyle ortaya çıktı. Abdullah Paşa, dilekçeye verdiği cevapta, suçun Kurna⁵⁰ kaymakamlık bölgesinde işlenmesi sebebiyle, ailelerin şikâyetlerini kaymakama yapmalarını gerektiğini söylemişti. İkinci dilekçelerinde Sâbiîler, Kurna ahalisinin kendilerine düşmanlığının büyük olduğunu ve bu sebeple oraya gitmeye cesaret edemeyeceklerini belirterek, önceki dilekçelerinin dikkate alınmasında ısrar etmişlerdir. Bunun üzerine Robertson mektubunda, Abdullah Paşa'yla bu meseleyi görüştüğünü ve Paşa'ya böylesine ciddî bir suçun tetkik ve tahkik edilmeden kapanmasına nasıl izin verdiğini sorduğunu,⁵¹ ancak açık bir cevap alamadığını belirtmiştir. Robertson, Sâbiîlerin mevcut idarî vaziyette, adaletin yerine geleceğine dair bir umutları olmadığını ve idarî bir değişikliğin olmasını beklemeyi tercih ettiklerini belirtmiş ve onların bekleme tercihlerini haklı bulduğunu da ifade etmiştir. Dikkat çeken husus ise, mektubunun sonlarına

⁴⁸ FO 602/39, s. 23-24.

⁴⁹ FO 602/39, s. 26.

⁵⁰ Kurna, 1884 senesinde, Basra vilayetine bağlanarak kaza haline getirilmiştir (Bkz. Sezen, *age* s. 337).

⁵¹ Bu konu için bkz. BOA. HR. TO. 257/61.

doğru Robertson'ın, Abdullah Paşa'yı "fanatik" ve "zayıf" biri olarak tasvir etmesidir.⁵²

Şeyh Yahya, 24 Haziran 1879 tarihinde, Basra'da ikinci konsolos Robertson'a, kızları kaçıran Hüsevrilerden birinin, adam öldürmek suçundan tutuklandığı haberini vermiştir. Hatta Hüsevriiler, Sûku's-Şuyûh'daki hükümet konağına saldırıp, bazı askerleri yaralamış ve bu olay üzerine tutuklunun serbest bırakıldığını yazmıştır. Şeyh Yahya, Basra'daki konsolosla görüşmesinin yasaklandığını, bunu yaparsa öldürüleceğini de bildirmiştir. Şeyh, mektubunda, can güvenliği olmadığı için Nasıriye'ye sığındığını da yazmıştır. Mektubunun sonlarında Şeyh, Nasıriye ve Sûku's-Şuyûh'da hükümet otoritesinin artık olmadığını, "güçlünün zayıfa zulmettiğini" yazmıştır⁵³.

27 Şubat 1879 tarihinde, Sâbiû Cemaatinden Ayeş ibn Molla Avad, Basra'daki İngiliz yetkililere, Ebu'l-Hasib⁵⁴ de yaşayan Sâbiû cemaati adına bir dilekçe yazmış, kendisinin ve cemaatinin maruz kaldığı "kötü muamele" sebebiyle Majestelerinin himayesini talep etmiştir. Ayeş'in dilekçesinde anlattığı hikâyeye göre, bir süre önce cemaatten Soli, Avad, Jehan Bakş ve Haddad isimli dört kişi, iş için Amâra'ya gitmiş ve bir müddet sonra da köylerine dönmek için buradan ayrılmıştır. Bu dört kişi, Neşve⁵⁵ye vardıklarında Soli ve Avad, tekne ile yollarına devam etmiş, Jehan Bakş ve Haddad Dair'e doğru yola çıkmıştır. Neşve'den güvenle ayrıldıkları kabul edilmektedir. Bunlardan Dair'e gidenler, burada, Dair şeyhi Suud el-Kavnass'ın evinde misafir olarak kalmış, ama bilinmeyen sebeplerden Suud el-Kavnass, bu iki Sâbiû'ye, derhal Dair'den ayrılmalarını söylemişti. Ancak El-Kavnass'ın adamları, bu iki Sâbiûyi öldürmüştü. Bundan sonra beş ay boyunca Huveyze,⁵⁶ Muhammera, Kurna, Amâra ve Sûku's-Şuyûh'da onları aramak için her yere haber verildi. Sâbiûiler, kendi yaptıkları aramaların neticesinde, maktullerin Dair'in yerli halkı tarafından öldürüldükleri ve tüm sahip oldukları eşyaların da yağmalandığı bilgisine ulaşmışlardı.

Ayeş'e göre; Dair halkı, katiller aleyhine şahitlik yapmayacaklardı. Burada bir ayrılığı vurgulamaktadır Ayeş; "Biz Sâbiû cemaatiyiz, onlarsa Müslüman", bu cinayetin gerçek sorumlusu Suud el-Kavnass'dır. Ayeş, İngilizlerin merhametine

⁵² Ayrıca Robertson'un iddialarına göre; Abdullah Paşa'nın rüşvet ve önyargılarla beslediği mahkeme, Sâbiûlere karşı hiç de adil olmayan bir tavır takınmıştır (FO 602/39, s. 26-27).

⁵³ Bkz. FO 602/39, s. 27.

⁵⁴ Bugünkü adıyla Ebulhasib, 1884 yılında, Basra vilâyetine bağlı bir nahiye haline gelmiştir (Bkz. Sezen, *age.*, s. 163).

⁵⁵ Neşve, 1875 senesinde, Basra Vilâyeti'ne bağlı Kurna kazasının nahiyesi haline gelmiştir (Bkz. Sezen, *age.*, s. 392).

⁵⁶ Huveyze, Basra'ya bağlı bir kasabaydı (Bkz. Sezen, *age.* s. 248).

sığındıklarını ve el-Kavnass'ın sorgulamak için Basra'ya getirilmesi ve adaletin yerini bulması için kendilerine yardım edilmesini istemektedir.⁵⁷

12 Mart 1879 tarihinde Ayeş bin Molla Avad, Basra Konsolosu'na yazdığı ikinci dilekçede, daha önce yazdıkları dilekçenin Basra konsolosu tarafından Kurna kaymakamına iletilmesinden mutlu olduklarını yazmıştır. Ancak Sâbiû oldukları için, Şiû Kurna halkının kendilerinden nefret ettiğini ve güvende olmadıklarını, ayrıca burada kendilerini öldürmeye teşebbüs edecek Dair'li halkın da bulunduğunu söylemektedir. Diğer taraftan Kurna'da, cemaatlerinin yaklaşık kırk haneden oluştuğunu ve yerli halkın eziyeti neticesinde mallarını bırakıp, yerlerini terk etmeye mecbur kaldıklarını belirtmektedir. Bu sebeple önceki dilekçelerinde yazdıkları gibi, Suud el-Kavnass ve adamlarının soruşturma için Basra'ya getirilmesini ve Kaymakama da kendilerine eziyet edilmemesi ve meselenin adil bir şekilde soruşturulması için baskı yapmalarını rica etmişlerdir.⁵⁸

19 Temmuz 1879 tarihinde ise Bağdat'taki konsolos, Basra'daki Sâbiüler'in iyi muamele görmedikleri konusundaki şikâyet mektubunun kendisine ulaştığını, ayrıca Basra'daki muhatabına, öldürülen iki gümüşçünün davalarını soruşturması için elindeki en iyi memurları, Sâbiülerin yardımına vermesini istemiştir.⁵⁹

Tüm bu yazışmalardan sonra Sâbiülerin hayatlarında nasıl bir değişim olduğunu biliyoruz. Zira 1891 yılına kadar kaynaklar sessiz kalmaktadır.⁶⁰

20 Mart 1891 tarihinde ise bu kez şikâyet ve yardım talebinin yerini açıkça himaye talebi almıştır. Bu tarihte dört Sâbiû cemaati üyesi, Basra'daki İngiliz elçisine Arapça bir dilekçe bırakmışlardı. Dilekçede ismi geçen ve mühürleri bulunan Ebu'l-Muşrî, Gafil bin Nasan, Lafî bin Nasar ve Nali bin Nasar, dilekçelerinde yaklaşık yirmi kişiden mürekkep Sâbiüler olduklarını, İngiltere

⁵⁷ Bkz. FO 602/39, s. 28.

⁵⁸ Bkz. FO 602/39, s.29-30. Diğer taraftan 4 Haziran 1879'da, A. Henry Layard'tan Bağdat'ta bulunan Colonel Nixon'a giden mektupta, Sâbiû kızların kaçırılmasıyla ilgili yapabileceği ne varsa yapması istenmektedir. Aynı mektupta, Layard, eğer Osmanlı otoriteleri Sâbiülerini himaye etmeyi reddederlerse ve kadınların kaçırılmasına izin verilerse, kendisine en ayrıntılı şekilde rapor edilmesini emretmektedir (FO 602/39, s. 31). Ayrıca Colonel Nixon'un kendisine gelen bu mektubu, Basra'daki ikinci konsolosa gönderdiği de görülmektedir (FO 602/39, s. 32).

⁵⁹ Ayrıca devamında Zabıt Paşa, görevini tamamlayıp, sukûneti ve otoriteyi yeniden tesis edinceye kadar, Sûku's-Şuyuh'a yapacağı ziyareti ertelemesini onayladığını söylemiştir (FO 602/39, s. 32-33).

⁶⁰ Bu arada Basra'nın Müntefik Sancağı'na bağlı Sûku's-Şuyuh aşiretlerinden el-Hasan, el-Hammam ve Nevaşi aşiretleri arasında süre gelen bir anlaşmazlık olduğu görülmektedir. Bu aşiretler arası münazaanın sona erdiği ve bir daha bir münazaaya meydan verilmemesi için orada bir bölük asker bulundurulması gerektiği yönünde İstanbul'a bir rapor yazılmıştır (BOA. DH. MKT. 1420/1221, 21 Şaban 1304/15 Mayıs 1887). 2 Nisan 1888/20 Recep 1305'de, Sûku's-Şuyuh kazasında, asayişin yeniden tesis edildiği bildirilmektedir (BOA. Y. PRK. ASK. 45/45).

himayesine girmek istediklerini, fakir olduklarını, Allah'tan başka koruyucuları olmadığını söylemekteydiler.⁶¹ Bu dilekçenin altında, bunların Nasıriyeli halktan ve Türk tebaası oldukları, ayrıca, içlerinden birinin (Abu'l-Muşri) Basra'da olduğu ve diğerlerinin geçici olarak Magil'de kaldıkları belirtilmiştir. Bunların kuyumculuk yaptıkları ve şeyhlerinin isminin de Sa'han olduğu yazılmıştır.⁶²

24 Mart 1891 tarihinde Bombay'daki İngiliz temsilciliği, Bağdat'a gönderdiği mektupta, Nasıriyeli bazı Sâbiilerin İngiltere'nin himayesine girme isteklerini belirten mezkûr dilekçenin incelendiğini yazmıştır. Bununla birlikte Sâbiilerin, bütün kabile İngiltere'nin himayesine girdikleri takdirde Basra'ya göç etmeye hazırlandıkları haberini aldıklarını da belirtmiştir. Ancak Basra'daki konsolosun böyle bir himaye için gücü ve yetkisi olmadığı belirtilmiştir. Devamında konsolosa, Sâbiilere karşı iyi niyetlerini ve güçleri yettiğince onlara yardım edeceklerini iletmesi söylenmektedir.⁶³

Hapisteki Sâbiî Şeyhi⁶⁴

11 Aralık 1895'de yazılan raporda, Sâbiilerin şeyhi Sa'han'ın Basra'da Osmanlı idaresince tutuklandığı, Şeyhin oğlunun, babasının davasının çözülmesi için Kraliçeye başvurmak istediği belirtilmiştir. Daha önceki şeyhin (Yahya) kraliçeye iletişim kurduğu bilinmektedir. Hatta Kraliçe'nin sâbık Şeyh Yahya'ya, kıtlık zamanında para gönderdiği mezkûr raporda bahsi geçen konular arasındadır.⁶⁵

⁶¹ Dilekçenin altına düşülen notta, bu kişilerin tanınıp tanınmadığı, nerede yaşadıklarının bilinip bilinmediği gibi sualler yazılmış, ayrıca bunlardan herhangi birinin Sâbiiler hakkında konuşmak için ofise gelip gelmediği de sorulmuştur (FO 602/39, s. 34).

⁶² Not kısmında, bazı Sâbiî kızların kaçırılması hakkındaki eski yazışmaların (1879) ilişikte gönderildiği yazmaktadır. Ayrıca dosyanın bir kenarına "Ebu'l-Muşri'yi bir dragomanla birlikte bana gönder" 4/3/91 şeklinde ekleme yapılmıştır (FO 602/39, s. 34-35).

⁶³ FO 602/39, s. 35-37.

⁶⁴ FO 602/39, s. 39.

⁶⁵ Bkz. FO 602/39, s. 40-41. Burada bahsi geçen "kıtlık" meselesinin izahını yapmak gerekmektedir. Eylül 1877 senesinde Bağdat'taki İngiliz temsilci Kolonel Nixon, Foreign Office'e acil başlıklı çektiği telegramda, Bağdat'taki Osmanlı otoritelerinin hububat ihracını yasakladıklarını yazmıştı (NA FO 78/2650). Buğday ve benzeri gıda maddesinin ihracının yasaklanmasının sebebi oldukça açıktır, ekin hasadını gerçekleştiren erkek köylü nüfus, Rus muharebesinde savaşması için askere alınmıştı. Bunun yol açtığı erken hasat, ürünün kalitesini düşürmüştür (NA FO 78/2846). 1 Aralık 1877 tarihinde bu işin ticaretini yapanlar, Bağdat valisi Akif Paşa ile görüşülse de bir netice alamadılar (NA FO 78/2615). Dolayısıyla 1877-1878 tarihinde mahsulün iç piyasayı besleyecek kadar yeterli olmayışı, bir açlık döneminin yaşanmasına sebep olmuştur (NA FO 78/2872; FO 195/142).

28 Aralık 1895 tarihli başka bir raporda, Sâbiilerin Şeyhi Sa'han'ın tutuklandığı ve Medine (Yukarı nehir)⁶⁶ 'den Basra'ya getirildiği yazılmıştı. Medine'de Türk idaresine karşı gerçekleşen Arap ayaklanmasına karıştığı şüphesiyle şeyhin tutuklandığı ve ayrıca Sâbiilerin, şeyhlerini ziyaret etmelerine ve yemek getirmelerine izin verildiği yazılmaktaydı.⁶⁷

Yazarı bilinmeyen bir notta, Medine'de (Kurna'nın biraz yukarısında, Fırat üzerinde) Arap şeflerden (Benû Esad kabilesi) Hasan Kayun'un, Ağustos 1895'de Türk idaresine karşı ayaklandığı⁶⁸ ve Osmanlı birliklerinin Hasan Kayun'un üzerine bir sefer düzenlediği belirtilir. Osmanlı memurlarına göre gerekçe, Sâbiî şeyhi Sa'han'ın, Hasan Kayun'un Cannon marka silahlarına kurşun ve sair cephane temin etmesiydi.⁶⁹ Bu gerekçe doğru ise, bunun Sâbiilere ilişkin asayiş dosyasının en dikkat çekici vakası olduğu açıktır. Zira bütün diğer vakalar, Sâbiilerin Araplardan gördükleri zulüm üzerinde iken, bu kez şeyh sıfatını haiz bir Sâbiî, Arap asilere silah sağlamakla suçlanmaktadır.

21 Ocak 1896 tarihli İngiliz raporu, Şeyh Sa'han'ın, suçlamaları reddettiğine yer verir.⁷⁰ İki ay sonraki; 23 Mart 1896 tarihli başka bir yazarı meçhul notta ise bazı Sâbiilerin İngiliz konsolosluğuna gelerek, Türk yetkilileri, şeyhlerine karşı tarafgir davranmakla, sağlıklı bir soruşturma yapmamakla itham ettikleri görülmektedir. İlginç nokta, şeyhlerini kurtarmaya gelen Sâbiilerin beyanlarının, görüşmeye muhatap olan İngiliz tarafından ikna edici bulunmamasıdır. Takip eden süre zarfında şeyh hakkında açılan soruşturma tamamlanmış ve şeyhin tutukluluğunun devamına karar verilmiştir. Üstelik Osmanlı valisi, İngilizleri Sâbiî şeyhinin davasına karışmaması konusunda uyarmıştır. Zira onlar, Osmanlı vatandaşıdır.⁷¹

18-19 Mart 1896 tarihlerinde, Muhammara'daki ikinci konsolostan Huzistan'daki konsolosa giden mektuptan anlaşıldığı üzere, şeyhin kurtarılması çabasına oğlu ve cemaatinin bazı önde gelenleri karışır. Bu kez muhatap Londra'daki Kraliçe'dir. Ona iki dilekçe gönderilir. Viktorya'nın yardımı

⁶⁶ Medine ya da diğer bir ismiyle Medine-i Beni Mansur, 1871'de Basra vilayetinin Kurna kazasına bağlı bir nahiye haline gelmiştir (Sezen, *age* s. 365).

⁶⁷ Bkz. FO 602/39, s. 42-43

⁶⁸ Lorimer'in eserinde isyanın başlangıç tarihi, 1899-1900 olarak geçmektedir. Diğer taraftan Kayun, daha önceleri Kala-yı Salih ile Kurna arasındaki nehir yolunun ve telgraf hattının koruması görevini valilikten aldığı izinle gerçekleştiren bir kişiydi. Ancak Müntefik şeyhlerinden bazılarının "entrikaları", onun Osmanlı idaresiyle arasının açılmasına sebep olmuştu (Bkz. Lorimer, *age* s. 1508).

⁶⁹ İsyancılar, 13 Eylül 1898 tarihinde, Medine'den Basra'ya getirilmiştir (Bkz. FO 602/39, s. 43-44).

⁷⁰ Bkz. FO 602/39, s. 45-46.

⁷¹ Bkz. FO 602/39, s. 46-47.

istenir.⁷² Şeyhin oğlunun babası adına Kraliçeye Arapça olarak yazdığı mektupta dikkat çekici olan, Sâbüilerin, kendilerini sanki Hıristiyan gibi takdim etmeleridir; ifade şudur; “Biz Sâbüiler; John Baptist’in dininin papazlarıyız’. ‘Fırat kıyısındaki Kurna’da, Nehr-i Salih’de yaşamaktayız”. Şeyhin oğlu, “onların dininden değiliz, ibadetlerimizi yapmamıza izin vermiyor, kötü muamele ediyorlar” diyerek, babası hakkında herhangi bir kanıt olmadığı halde tutuklandığını ve serbest bırakılması için tek umudunun Majesteleri olduğunu söylemiştir.⁷³

18 Mart 1896 tarihinde birçok kişinin mührünü taşıyan Majestelerine yazılmış başka bir mektupta, Irak’ta ve İran’ın bazı yerlerinde Sâbüilerin ciddi sorunlarla karşı karşıya oldukları ve dinlerinin zayıfladığı iddia edilmekteydi. Majestelerinden, hem Sâbüî din adamının serbest bırakılması, hem de dinlerinin korunması hususunda yardım etmesi için himayesi talep edilmişti.⁷⁴

25 Mayıs 1896 senesinde Muhammara’dan, Bağdat’taki Konsolosluga, Şeyh Sa’han’ın tutukluluğunun devam ettiği, cemaatin birkaç üyesinin valiyle görüşüp, Şeyh’e iyi davranılması talebinde bulunduğu bildirilmiştir. Ayrıca, mektubun sonunda Türk yetkililerin kendilerine açıkça, Şeyh Sa’han’ın bir Türk vatandaşı olduğu ve onun lehinde İngilizlerin bu işe karışmaya hakkı olmadığını söylediği eklenmiştir.⁷⁵

13 Haziran 1896 tarihli Arabian Mission’dan yazılan rapor, Britanya’nın genel tavrını özetler. Önce Sâbüiler, yıldız tapan eski bir mezhebin üyeleri olarak tarif edilir. Ayrıca raporda, Sâbüilerin yaşadıkları yerlerde inançları sebebiyle Osmanlı idaresi tarafından eziyete maruz kaldıklarının bir ispatı

⁷² 4 Nisan 1896 tarihinde, Colonel Nixon, Basra Körfezi’nden, Büşir’deki İngiliz Konsolosluga yazdığı mektuba, Şeyh Sa’han ve bazı Sâbüî üyelerinden Kraliçeye gönderilen dilekçelerin orijinallerini de ilave etmiştir. Şeyh Sa’han’ın Basra’daki tutukluluk hali devam ettiği için, Türk otoritelerin Sâbüilere baskı uyguladığı yönündeki iddiaları destekleyici görünmektedir (Bkz. FO 602/39, s. 47-48). Aynı mektupta bahsedilen bir diğer mevzu ise, 30 ya da 40 sene evvel cemaatin önceki lideri Şeyh Yahya’nın Majestelerine başvurduğu ve Majestelerinin de onlardan bazılarını himaye altına aldığıdır. Şeyh Yahya’nın oğlunun sahibi olduğu belgelerde, Earl Granville’in imzası bulunmaktadır ve Majestelerinin, iki defa, bu insanlara kıtlık zamanlarında parasal yardımda bulunduğu görülmektedir (Bkz. FO 602/39, s. 48-49).

⁷³ Bkz. FO 602/39, s. 49-50.

⁷⁴ 18 Mayıs 1896 tarihinde yazarı bilinmeyen bir rapora göre, Sâbüilerin dinî lideri Şeyh Sa’han 3 sene Medine’de hapis yatmaya mahkûm edilmişti (Bkz. FO 602/39, s. 52-55).

⁷⁵ Hapiste şeyhi ziyaret için izin verildiği de rapordan anlaşılmaktadır. Şeyh Sa’han, Müntefik’te, adliyeye gelirken öldürülmeye de çalışılmıştı. Diğer taraftan şeyh, yeğeni Aden bin Damarg’ı öldürmekten suçlu bulunmuş ve 3 sene hapis cezası verilmiştir. Dahası Şeyh Sa’han ve oğullarından ikisi, Medine’de meydana gelen ayaklanmaya karışmakla itham edilmişlerdi. Şeyh ve oğulları, Medine’de tutuklandıklarında demircilik ve ticaret yapmaktaydılar. Medine’de bu sırada Hasan Kayun isyan etmişti ve Muhammed Paşa komutasındaki askerî birlikler buraya gelmişti. Türk yetkililer, asi Hasan Kayun’un destekçileri için mermi ve top üretildiğinden şüphelenmişlerdir. Nihayet şeyh ve oğullarının da bu işte yer aldıkları iddia edilmiştir (FO 602/39, s. 56-57).

olmadığı açıkça ifade edilir. Ayrıca Türk Arabistanı'nda onlara karşı baskıcı yasalar ya da uygulamalar olduğu yönünde bir kanıt olmadığı da eklenir. Dahası Sâbîî dininin doğası hakkında bilginin az ve onlardan Kuran'da saygıyla bahsediliyor olması sebebiyle de Müslümanların Sâbîilere eziyet etmesi için bir sebep olmadığı söylenir. Arabian Mission'un raporuna göre, Şeyh Sa'han ve oğullarının tutukluğu mevzusu, dinî bir baskı olduğuna delil değildir. Mahkemenin neticesine göre Şeyh Sa'han suçlu ya da değildir.⁷⁶

11 Temmuz 1896 tarihinde Londra Foreign Office'den Constantinople'a giden yazıda, Majestelerinin Basra'daki Konsolosluğunun bu davada herhangi bir müdahalesinin olmadığı yazılmıştır.⁷⁷ Ancak Bağdat'dan Büşir'deki temsilciliğe giden yazıda, vali ile görüşmelerinde hapisteki Şeyh Sa'han'a iyi muamele edilmesi ve yaşlılığının dikkate alınmasının konuşulduğu söylenmektedir.⁷⁸

Yaklaşık iki yıl sonra, 12 Mayıs 1898'de, yazılan rapordan anlaşıldığına göre; Sâbîîler, Şeyhin yargılanması sırasında mahkemenin süreci iyi işletmediğini iddia etmiş, ayrıca İngiliz konsolosluğunun yerel mahkemede kendilerini temsil etmesini de istemişlerdi. Buna dayanak olarak her ne kadar Osmanlı vatandaşı olsalar da inançlarının Hıristiyanlığa yakın olmasını göstermişlerdi.⁷⁹

1895 senesinde Medine'de çıkan isyanda, isyancılara top ve mermi desteği vermekle suçlanan Şeyh Sa'han'ın masum olduğu, ısrarla cemaatinin üyeleri tarafından dile getirilmişti. 13 Mayıs 1898 tarihli son raporda Sâbîîlerin, Sa'han'ın tutukluluğunun sona erdirilmesi yönündeki taleplerinden bahsedilmektedir. Ancak Konsolos ve vali tercümanı, Şeyhin suçunun mahkemede kesinleştiğini söylemişlerdir. Ayrıca, Vali Hamdi Paşa konsolosa, Şeyhin hapisnede iyi muamele göreceğini ve az sayıda Sâbîî'nin şeyhi ziyaret etmesine izin verileceğini belirtmişti.⁸⁰ Neticede Sâbîî dosyası bize Britanya'nın Sâbîîlere yönelik ilgisinin centilmence ve mesafeli bir ilgi olduğunu göstermektedir. Aksi durumda İngiltere, Selanik, Beyrut veya İzmir'deki gayr-i Müslimlere yaptığı gibi Sâbîî cemaatinin üyelerine de pasaport vererek himayesine alabilirdi.

⁷⁶ Bunların yanı sıra, 23 Haziran 1896'da, Bağdat'taki İngiliz konsolosluğundan gelen başka bir raporda, Şeyh Sa'han'ın tutukluluğunun, dinî bir baskının neticesi olmadığı söylenmektedir (Bkz. FO 602/39, s. 64-65).

⁷⁷ FO 602/39, s. 65.

⁷⁸ FO 602/39, s. 65.

⁷⁹ FO 602/39, s. 67.

⁸⁰ FO 602/39, s. 68.

Sonuç

Güney Irak'taki Sâbiî cemaatinin 1873-1898 yılları arasındaki vaziyetine dair bu mikro tarih çalışması, doğrudan İngiliz ve dolaylı olarak Osmanlı arşiv belgelerine dayanmaktadır. Mezkûr belgeler, asayiş ve idare sarmalına sahiptir, antropolojik malzeme yoktur. Sâbiî merkezli tarihi makro ölçekte genişlettiğimiz takdirde, imparatorluk analizi, merkezden tasarlanan ıslahatın taşrada karşılaştığı güçlükler bahsine girmek gerekir. Zira imparatorluk tek bir kavram ve fakat farklı ve geniş coğrafya demektir. Islahat bizim bahsimizde merkezizetçilik, Müslim-gayr-i Müslim eşitliği gibi gündemiyle Tanzimat'tır. Ayrıca o Tanzimat âyân egemenliğindeki Balkanlar'da farklı, Kuleli vakasında olduğu gibi İstanbul'da başka türlü, köle ticaretinin yasaklandığı Habeşistan'da da değişik tepkilere maruz kalmıştır. Tanzimat, Güney Irak'ta ise Midhat Paşa tarafından temsil edilmiştir. Güney Irak'ta büyük resim ise yerleşikliğe geçirilmeğe çalışılan Arap aşiretlerdir. Sâbiî şikâyetlerine göre esas fail de onlardır. Diğer yandan Sâbiîler, acaba Müslüman olmadıkları için midir ki Müslüman Arapların saldırılarına maruz kalmışlardır? Bu soruya evet demek mümkün görünmüyor. Çünkü Müslüman Arap aşiretlerinin şiddet potansiyeli birbirlerine yöneldiği gibi bölgedeki Osmanlı idaresini de hedef almıştır ki son Sâbiî şeyhi, asi Araplarla işbirliği yapmak suçundan hapse atılmıştır. Başka bir ifadeyle, gerek İslamcı-reformcu sultan Abdülhamit için ve gerekse kendisine dilekçeler yazılan Britanya kraliçesi için bölgedeki ağırlıklı ve kaale alınan unsur Arap aşiretlerdir. Nitekim Britanya devleti, Sâbiîlerle alâkâlı son yazışmaların kaleme alındığı 1898'den yirmi yıl kadar sonra 'Büyük Oyun' için Sykes-Picot (16 Mayıs 1916) görüşmelerinde taksim planları yapılır ve isyan için bir şef aranırken, Arap coğrafyası ve Arapları dikkate alacaktır.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. HR. TO. 555/135, BOA. HR. TO. 555/137, BOA. HR. TO. 388/64, BOA. HR. TO. 388/81, BOA. HR. TO. 388/82, BOA. HR. TO. 388/85, BOA. HR. TO.338/55, BOA. HR. TO.338/58, BOA. HR. TO. 257/61, BOA. DH. MKT. 1420/1221, BOA. Y. PRK. ASK. 45/45

National Archives:

NA FO 78/907, NA FO 602/39, NA FO 78/2650, NA FO 78/2846, NA FO 78/2615, NA FO 78/2872, FO 195/142

Kitap ve Makaleler

ABDULLAH Thabit A. J. (1992) The political Economy of Merchants and Trade in Basra, 1722-1795, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Georgetown University, Washington D.C.

- AL-QAYSI Abdul Wahhab Abbas (1958) *The Impact of Modernization on Iraqi Society During the Ottoman Era: A Study of Intellectual Development in Iraq 1869-1917*, Yayınlanmamış Dr. Tezi, University of Michigan
- BAKER Karen (2007) *The 21st Century Mandaean Diaspora: New Opportunities to Reach Iraqi Mandaean Refugees with the Gospel*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Liberty University
- (1308) *Basra Vilâyeti Salmâmesi*, Basra Matbaası
- BATATU Hanna (1989) *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements in Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'ithists and Free Officers*, Princeton Universty Press, Princeton
- BRANDT W. (1915) Mandaeans, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Ed. James Hastings, T. ve T. Clark, Edinburgh, s.380-393
- BAYLY C. A. (2007) Distorted Development: The Ottoman Empire and British India, Circa 1780-1916, *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27, 2, s. 332-344
- BOZKURT Gülnihal (1989) *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Ankara: TTK Yayınevi
- BUCKLEY Jorunn J. (1999) Glimpses of a Life: Yahia Bihram, Mandaean Priest, *History of Religions*, 39, 1, s. 32-49
- BUCK Christopher (1984) The Identity of the Sâbi'ün, *Muslim World*, 74, s. 172-186
- CARUS Paul (1915) The Sabians, *The Monist*, 25, 2, s. 294-297
- CEYLAN Ebubekir (2009) Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri, *Toplumsal Tarih*, 186, s. 76-84
- CUNNINGHAM Allan (1993) *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution Collected Essays*, Ed: E. Ingram, London: Frank Cass and Co. Ltd., c.1, s.3
- ÇETİNSAYA Gökhan (1999) Ottoman Iraq in the Tanzimat Period: Some Political, Social and Economic Aspects, *HÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı, s.105-114
- ÇETİNSAYA Gökhan (2008) *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, New York: Routledge
- DAWOOD Hosham (2013) Aşiretin "Devletleşmesi" ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği, Çev. Ö. Ögünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* içinde, Ed. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.109-131
- DAWSON Harbutt (1923) Forward Policy and Reaction 1874-1885, *The Cambridge History of British Foreign Policy, 1783-1919* içinde, Cambridge University Press, Cambridge, s.72-148
- DE VAUX B. Carra (1967) Sâbiiler, *İA*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, c.10, s.9-10
- DODGE Toby (2013) Son Dönem Sömürgeciliğin Sosyal Ontolojisi: Irak'ta Aşiretler ve Manda Devleti, Çev. Ö. Ögünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* içinde, Ed. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.250-274

- DOWER E. S. (1937) *The Mandaeans of Iraq and Iran Their Cults, Customs, Magic, Legends and Folklore*, Clarendon Press, Oxford
- DOWER E. S. (1956) Scenes and Sacraments in a Mandaean Sanctuary, *Numen*, 3, 1, s.72-76
- EL-BÎRÛNÎ Ebu'r-Reyhân Muhammed (1879) *The Chronology of Ancient Nations*, Ed. ve Çev. C.E. Sachau, London
- ERASLAN Cezmi (1994) Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti 1876-1915, *İÜ. Tarih Dergisi*, 35, s. 223-251
- FAROUK-SLUGLETT Marion- Peter Sluglett (1983) The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structures in Central and Southern Iraq, 1870-1958, *International Journal of Middle East Studies*, 15, s. 491-505
- FAROUK-SLUGLETT Marion- Peter Sluglett (1991) The Historiography of Modern Iraq, *The American Historical Review*, 96, 5, s.1408-1421
- FATTAH Hala Mundhir (1986) *The Development of the Regional Market of Iraq and the Gulf 1800-1900*, Doktora Tezi, University of California, Los Angeles
- FATTAH Hala Mundhir (1997) *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia and the Gulf 1745-1900*, State University of New York Press, Albany
- FİELD Henry (1949) *The Anthropology of Iraq*, Field Museum Press, Chicago
- FUCCARO Nelida (1999) Communalism and the State in Iraq: The Yazidi Kurds c.1869-1940, *Middle Eastern Studies*, 35, 2, s.1-26
- FUCCARO Nelida (2013) İlk Dönem Modern Irak'ta Yezidi Aşiretleri, Din ve Devlet, Çev. Ö. Ögünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* içinde, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 177-194
- GÜNDÜZ Şinasi (1999) *Son Gnostikler Sâbiiler İnanç Esasları ve İbadetleri*, Vadi Yayınları, Ankara
- GÜNDÜZ Şinasi (2008) Sâbiilik, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara c.35, s.341-344
- HAİDER Saleh (1942) Land Problems of Iraq, Basılmamış Doktora Tezi, London University
- HAY Samira (1991) The Problems of Tribalism: The Case of Nineteenth-Century Iraqi History, *Social History*, 16, 1, s.45-58
- HALAÇOĞLU Yusuf (1992) Basra: Osmanlı Döneminde, *DİA*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, c.5, s.112-114
- HART Jennifer (2010) The Mandaeans, a People of the Book? An Examination of the Influence of Islam on the Development of Mandaean literature, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Indiana University, Indiana
- HASAN M. S. (1958) Growth and Structure of Iraq's Population, 1867-1947, *Bulletin of the Oxford University Institute of Statistics*, 20, s.339-352
- HASAN Mohammad Salman (1978) The Role of Foreign Trade in the Economic Development of Iraq, 1864-1964: a Study in the Growth of a Dependent Economy, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde, Ed. M. A. Cook, Oxford University Press, London, s. 346-372

- HASHİMÎ Rasool M. H., Alfred L. Edwards (1961) Land Reform in Iraq: Economic and Social Implications, *Land Economics*, 37, 1, s.68-81
- HUART C. (1971) *Arap ve İslâm Edebiyatı*, Çev. C. Sezgin, TİSA Matbaacılık, Ankara
- INGRAM Edward, (1984) *In Defence of British India Great Britain in the Middle East, 1775-1842*, Frank Cass and Co. Ltd London
- ISEMİNGER Gordon Liewellyn (1965) *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma
- JABAR Faleh A. (2013) Şeyhler ve İdeologlar: Aşiretlerin Irak'taki Baba Tarafından Kalma Totalitercilik Altında Yapı Bozumuna Uğraması ve Yeniden Yapılanması, 1968-1998, Çev. Ö. Öğünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* içinde, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.65-107
- JWAİDEH Albertine (1963) *Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq*, St. Antony's Papers, London, s. 106-136
- KENANOĞLU M. Macit (2004) *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul
- KORKMAZ Adem (2009) Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872), *Tarih Dergisi*, 49, 1, s.113-178
- KRAMERS J. H. (1979) Sûk-üş-Şüyûh, *LA*, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara, c.11, s. 8-9
- LONGRİGG Stephen (1925) *Four Centuries of Modern Iraq*, Clarendon Press, Oxford
- LORİMER J. G. (1986) *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, c.3, Archive Editions, Redwood Burn Ltd., Oxford
- MARDİN Şerif (2000) Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet, Çev. Mehmet Özden, *Makaleler-4 Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul
- MARR Phebe (1985) *Modern History of Iraq*, West View Press, Boulder
- MARUFOĞLU Sinan (2013) 19. Yüzyılda Irak Vilayetlerinde Toprak Düzeni, Tapu ve Mülkiyet Sorunlar, *Tarihin Peşinde*, 5, 9, s. 235-248
- ONLEY James (2007) *The Arabian Frontier of the British Raj: Merchants, Rulers, and the British in the Nineteenth Century Gulf*, Oxford University Press, Oxford
- ORTAYLI İlber (1985) Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet, *Tanzimatt'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, c.4, s. 996-1001
- (2012) *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, ORSAM, Ankara
- PETERMANN H. (1861) *Reisen im Orient*, c.2, Leipzig
- SAKAİ Keiko (2013) Irak'ta Devletin Kontrol Aracı Olarak 'Aşiretleşme': Ordu, Kabine ve Ulusal Meclis Üzerine Gözlemler, Çev. Ö. Öğünç, *Aşiretler ve İktidar Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der. Faleh A. Jabar-Hosham Dawood, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s.133-156
- SALMAN Kamal Abdal-Rahman (1992) The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1920, Yayınlanmamış Dr. Tezi, The University of Utah
- SAWYER Lynn Massie (2012) Orientalism and Three British Dames: De-essentialization of the Other in the Work of Gertrude Bell, Freya Stark, ve E.S.

Drower, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Liberty University, School of Communication

SEZEN Tahir (2006) *Osmanlı Yer Adları*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara

TWEEDİE William (1894) *The Arab, His Horse and His Country*, Government Press, Calcutta

YAPP M. E. (1967) The Establishment of the East India Company Residency at Bağhdād, 1798-1806, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 30, 2, s. 323-336

YÜCEL Yaşar (1986) Midhat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Alt Yapı Yatırımları, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri Bildiriler ve Tartışmalar Edirne, 8-10 Mayıs 1984*, TTK Basımevi, Ankara s.175-183